

ԱՌԴՈՒՂ-ՀԱՄԻԴԻ ԳԱՂՏՆԻ ԴԱԽԵՐԸ

Ս Է Ֆ Է Ր Բ Է Յ *

Մայիսի 30-ին, 1876 թ. առաւօտեան ժամը 4-ին գեներալ Ռաֆիգ փաշան մտնելով սուլթան Ազիզի ննջարանը՝ յանուն զօրքի ու ազգի առաջարկեց նորան հրաժարուել գահից: Պալատը շրջապատուած էր արդէն բազմաթիւ զօրքերով:

Չը տեսնեց մի ժամ, այն ինչ թնդանօթները սկսեցին որոտալ և մուզգէինները աղաղակել մինարէների բարձունքից ի գիտութիւն ընդհանուրի՝ թէ Մուրադ V-ը բարձրացաւ օսմանեան գահը: Այս բոլորը մանրամասն ծրագրուել ու գործադրուել էր մինիստրների ընդհանուր համերաշխութեամբ:

Ութ օր չանցած՝ մի փոխ-գնդապետ, ազգով չէրկէզ, յարձակուեց խորհրդի նստած մինիստրների վրայ, սպանեց նորանցից երկուսին և վիրաւորեց չորսին ատրճանակի հարուածներով: Այդ միջոցին ղժբախտ սուլթան Ազիզը «ինքնասպանութիւն» էր գործել: Քսան հոգի Կ. Պօլսի բժշկներից պէտք է հաստատէին այդ ինքնասպանութիւնը պրաւոր կերպով: Այս տրագիքական մահուան խոր ազդեցութեան տակ սուլթան Մուրադը կորցրեց իր խելքը, սակայն նորա կուսակիցները չըլսուած ջանքեր գործ դրին նորան գահի վրայ պահելու, և իսկապէս յաջողուեցաւ նորանց նորա հիւանդութեան լրջութիւնը ծածկել ամբողջ երեք ամիս. բայց վերջի վերջոյ ճշմարտութիւնը հրապարակ ելաւ: Մուրադին յաջորդեց Աբդուլ-Համիդը: Միայն թէ պետութեան սանձը նորա ձեռքը տալուց առաջ՝ նորան ստորագրել տուին մի դօքումէնտ, որի զօրութեամբ նա պարտաւորուեցաւ տալ երկրին սահմանադրութիւն, մի դօքումէնտ, որ իսկոյն և եթ յանձնուեց Շէյխ-ուլ-Իսլամ Խէյրուլլահ Լֆէնդու պահպանութեանը:

Այս դէպքերը կատարուելիս պետութեան արտաքին քաղաքականութիւնը հետզհետէ ընդունումէր աւելի լարուած կերպարանք: Կառավարչական անկայուն դրութիւնը մի կողմից և

*) Գրեատուեմերով, „La Revue“-ից (1906, № 23), Յունուար 1907.

Հէրցոգովինայի, Բոսնայի ու Բուլղարիայի յեղափոխութիւնները միւս կողմից ամեն ինչ տակն ու վրայ էին արել: Ամենուրեք տիրութիւնը բաօսական դրութիւն: Իսկ Համիդը ամենից կարևոր ու ստիպողական գործը համարում էր՝ իր նսկական գահը ամրապնդել: Նախ և առաջ հեռացրից այն պետական անձանց, որոնք հեղատարբել էին իր գահ բարձրանալը: Հին պալատից տեղափոխուեց Իլդիզի բլրակի վրայ: Այդ տեղը նա ամրացրեց ամենայն խնամքով, որպէս զի դա կարողանար դիմադրել ամեն յարձակմունքի իր անձի դէմ:

Այդ ժամանակամիջոցում պայթեց ռուս-թրքական պատերազմը: Թուրքիան, ինչպէս գիտենք, յաղթուեց ամսթալի կերպով, և վերջապէս կնքուեց հաշտութեան դաշնագիրը 1878 թ.: Սորանից յետոյ սուլթան Համիդը նուիրից իր ամբողջ ուշադրութիւնը ստեղծել մի բէժիմ—միակ իր տեսակի մէջ: Ոչ մի դեպքում չ'է կարողացել երբեք այդ անհիթեթ բէժիմի նմանը հնարել: Մաքիավէլի և Լուիզ Ճի-ի մտքովն անգամ չէ անցել այդ: Նա ունէր միայն մի idee fixe, միայն մի դրահաւաճ ու հիւանդոտ միտք՝ իր գոյութիւնը պահպանել— և կուռակ ամենքի և ամեն ինչի, ինչ միջոցներով էլ լինի— երեւի թէ աններելի: Այդ նպատակին հասնելու համար՝ նա գործ դրեց ամեն ճիգ ու ջանք ջախջախել խոյտակել իր նախորդների ժամանակից մնացած պետական մարդկանց: Նա հեռացրեց այն ամեն զօրավարներին, որոնք անկախ մտքի կամ զօտ գաղափարի ամենափոքրիկ տրամադրութիւն էին ցոյց տալիս: Իսկ նորանց տեղը նշանակեց Գալաթայի լիւսէից ու դինո որական կրթարաններից դուրս եկած նորաթուր երիտասարդներին: Կ. Պոլսում եղած զօրաբանակը բաժանեց երկու մասերի— առաջին ի երկրորդ կօրպուսի: Այդ զօրամասերից մէկը դրեց մի լոկ անուանական զինուորական մինիստրի հրամանատարութեան տակ, իսկ միւսը նշանակեց իր անձի պահպանութեան համար: Վերջինս վայելում է սուլթանի սոսանձին հազտարութիւնը, իսկ մայրաքաղաքի ու գաւառի միւս զօրամասերը զուրկ են ամեն խնամքից— սոված ու բոքիկ:

Նա ղեկավարել է մի ահագին ալքոմի մէջ զատուտիւր ֆիցերներ լուսանկարները իրանց ժանրամասն կենսագրութիւններով, մինչդեռ պատերազմական մինիստրը նորանցից ոչ մէկի ոչ՝ երեսն է տեսել և ոչ՝ էլ անունները գիտէ: Այսպէս սուլթանը ունի իր ձեռքի տակ մի բանակ՝ միշտ պատրաստ իրան պաշտպանելու և անձնուիրութեամբ ծառայելու:

Սուլթանի զգուշութեան ու խոհեմութեան արտասովոր միջոցներից մէկն էլ սա է, որ նա զօրադունդերի միջև ցեղա-

Վան փոխադարձ անվստահութիւն ու կասկածոտութիւն է սերմանում: Իր դժբաղդունդը բաղկանում է ալքանացիներից, սիրիացիներից, թիւրքերից և մինչև անգամ սևամորթ խափշիկներից: Ալքանացիներն ունին թիւրք սպաներ, թիւրքերը՝ ալքանացի կայսն կայսն, նաւատորմիղը դրուած է իրան անձնուէր մի փաշայի հրամանատարութեան տակ, որի միակ պարտաւորութիւնն է պահել այդ նաւատորմիղը Ոսկեղջիւրի պղտոր ջրանցքի մէջ:

Նա լցրել է դատատանական տառանքները աշխարհի մարդիկներով, որ գաղափար անգամ չ'ունին իրաւաբանական օրէնսգիտութիւնից: Դորանց ձեռքով բանտարկել է տալիս մարդկանց և մահաւճիռներ է արձակում ըստ իր քմհաճութեան:

Ձինուորական բոլոր դպրոցները հսկում են ուշի ուշով աշխարհի մարդիկներից, որ բոլորովին ստորաբարձ ստրուկներ են իրանց պետին: Եթէ մի որ և է դժբախտ մէկը համարձակուի կարգաւ մի կասկածելի գիրք իսկոյն կը ձերբակալուի գիշերով և շղթայակապ կուղարկուի կամ Տրեպոլի ներսերը կամ Արաբիայի հրակեղ անապատները:

Յանուն արտաքին բաղաքականութեան սուլթանը ստեղծել է մի նոր պաշտօնական մարմին, որի միսսիան է ոչ թէ երկրի շահերը արտասահմանում պաշտպանել, այլ հսկել մամուլի վրայ, կաշառքներով բռնազբօսել տալ ճշմարտութիւնը և քողարկել սուլթանական ախտառիթը բէժիմի փտութիւնները: Իսկ ինչ վերաբերում է ներքին քաղաքականութեան՝ նա, իր կրօնակից թիւրքերին մոռացնել տալու համար իրանց անտանելի դրութիւնը՝ զրգռում է ռասային կիբեր, առաջ է բերում ցեղական երկպառակութիւն և վայրաբար նետում մէկին միւսի վրայ: Շնորհիւ այս անմիտ և յանցաւոր խաղի կորցրել է նա իր ամենագեղեցիկ գաւառները ու աւերել շատ ուրիշները:

Նա ստեղծել է Կ. Պօլսում 40 հազար մարդուց բաղկացած լրտեսների մի ահագին բանակ, որը պարտաւոր է ներկայացնել պալատին հազարաւոր տեղեկագրեր ոչ թէ իրանց նկատած ու լսած այլ և իրանց ձեռքով հնարած ու սարքած դէպքերի վրայով: Ոյդ բանում սուլթանն ինքն էլ անգործ չէ մնում: Նա ևս հայթայթում է այդ իր արբանեակներին երեւակայական կոմսլոտների ծրագիրներ ու ցուցմունքներ: Բայց դա բոլորը չէ: Ոյդ անհամար լրտեսների վրայ էլ նշանակուած են ուրիշ բազմաթիւ լրտես—վերահսկիչներ: Զօրապետներ և կառավարչապետներ հսկում են իրանց ստորադրեալներից, որոնք կարող են հեռագրով մատնել նորանց, և եթէ հարկը պահան-

ջէ, նոյնիսկ բանտարկել: Դեռ պաններին անգամ լրտեսում են իրանց կանանցից, քարտուղարներից ու դրագոմաններից: Այս քստմանի գործի համար գործածուած են առհասարակ ինչ-մի սիւլման պաշտօնեաներ:

Նա առել է իր ձեռքը հեռագրատան ու պոստատան հըս-կողովութիւնը: Ո՛չ մի հեռագիր, ինչքան էլ ան-նշան լինեն դորանք, չեն տրուած իրանց հասցէտէրերին, առանց սուլթանի հաւատարիմ գործակալների դրօշմին: Հեռա-խօսը արգելուած է: Էլէկտրական լուսաւորութիւնը չէ թոյլա-տրուած: Ոչ մի ժողովք, լինի դա հարսանիք, յուղարկաւորու-թիւն կամ մի այլ հանդէս չը պէտք է հանգուրժել առան իրա-դէի: Բնական է, որ նա պէտք է և կերակրէ այդ լրտես-գոր-ծակալներին, զարդարէ նորանց կուրծքը շքանշաններով և ա-պահովէ նորանց ապրուստը ոռճիկներով ու կենսաթոշակներով: Աւելի հեշտացնելու համար այդ մարդկանց ստոր գործողու-թիւնները տալիս է գորանց բարձր աստիճաններ:

Պետական խորհուրդը դարձել է նա ձրիակերների մի ահագին խումբ, որ կայանում է 300-ից աւելի շահագործողներից: Ոստիկանական նախարարութեան բարձրաստիճանների թիւը հասնում է 150-ի և այլն: Կան շատ խորհրդականներ, որոնք պետական ինչ մի նիստին չեն մասնակցել: Նորանք ուղարկու-ման միայն իրանց սպասաւորներին պետական գանձարանը՝ թողալնեք ստանալու համար: Եթէ մի որ և է անձ թոյլ տայ իրան այդ սուլթանական կլիէնտներին ամենափոքր քննադա-տութեան ենթարկել, այդպիսին կամ իսկոյն կը ջախջախուի կամ կտքսորուի պետութեան ամենախոր անկիւնները: Քանի-ները բռնակալութեան այդ խեղճ ու կրակ զոհներից արդէն կո-րել են անհետ: Եթէ Փոքր Ասիայի կազէմատները, Արաբիայի անապատներն ու Բոսպորի յատակները լեզու գային ու խօսա-յին, մարդկութիւնը պիտի սոսկսր...

Ժամանակ առ ժամանակ անկախ մամուլը Եւրոպայում հրապարակ է հանում միայն մի մասը Բոսֆորի ափերում կատարուած ոճիրներից: Այդ ելեկտրական լոյսի թափանցիկ ճառագայթները մերկացնում են երբեմն սուլթանական նախ-ճիրների արիւնտ դաշտը. բայց դա լոկ վարկենական մի մեր-կացում է: Ի՞նչ ասենք ապա այն արիւնտկրական ու ֆինան-սական կոչուած մամուլի մասին: Դա սքողում է ճշմարտու-թիւնը հեշտութեամբ, որովհետեւ սուլթանը խոստանում է դո-րանցից իւրաքանչիւրին 5-6 հարիւր բաժանորդագրութիւններ: Յաճախ հանդիպել ենք մենք Կ. Պօլսում այն օրգանների ներ-կայացուցիչներին՝ գերմանացի, աւստրիացի, ամերիկացի և,

աւանդ, ֆրանսիացի: Մենք տեսել ենք արդարութեան, ճշմարտութեան այդ կատաղի պաշտպաններին—շնչասպառ, հե ի հե, պոռոտախօս և իրարու սղմուած՝ Բարձր Դռան նրբանցքներում, Իլդիգի կուլիսներում, որոնք սպասում էին արժանանալ մեծ պետի ուկնդրութեան կամ նորա մի բարեացակամ հայեացքին: Համիդի իշխանութեան ընթացքում անթիւ ու անհամար խլամբազիրներ սեթևեթուած են տաճկական մեղալներով ու շքանշաններով: Այդ տեսակ պայմաններում ինչո՞ւ պահանջիլ որ նա արժէք տայ Եւրոպայի հասարակական կարծիքներին: Նա շարունակում է իր քաղաքականութիւնը առանց ուշադրութիւն դարձնելու ուրիշին: Ո՞վ է կարող մի առ մի թուել այդ արիւնաբոյս պետի սխրագործութիւնները: Քանի՞ քանի՞ պետական ակնաւոր մարդիկ են դաւաճանօրէն սպանուել: Քանի՞ներն են տասնեակ տարիների ընթացքում անմեղ տեղը տառապում քսորավայրերում ու մութ բանտերում: Եւ այդ բոլորը մի մարդու անսանձ բռնակալութեան շնորհիւ, նորա մատնիչ ու դաւաճան արքանեակների շնորհիւ:

Երեսուն տարի է ահա, որ Թուրքիան դարձրել է նա մի ընդարձակ բազար: Իւրաքանչիւր կառուղիի վրայ, իւրաքանչիւր փողոցի անկիւնում, իւրաքանչիւր անց ու դարձ անողի ճակատին դրուած է փայլակնացայտ տառերով՝ «ծախում ենք խղճմասնք»: Հայրը մատնում է որդուն, կինը դաւաճանում է իր մարդուն, վաղեմի ընկերը կոխ տալով է անցնում իր ընկերոջ դիակի վրայով: Մենք չափազանցութիւնների մէջ չենք ընկնում մեր այս մերկացումներով. ո՞չ, այլ հարկաւոր է մեծ հոովմայեցի պատմագրի վրձինը նկարագրելու համար այդ գաղանաբարոյ կառավարութեան մթին պատկերը:

Մարդ մնում է զարմացած՝ թէ ի՞նչպէս կարելի է որ մի մարդ առանց կրթութեան, առանց մինչև անգամ տարրական գաստլարակութեան հասնի մի այնպիսի ընդունակութեան, որ կարողանայ շահագործել մի ամբողջ ժողովուրդ: Նորա նախորդները՝ հակառակ իրանց շռայլութիւնների գէթ մի բան արել են՝ զօրքի և նաւատորմիղի համար: Իսկ Համիդը միայն զբաղուել է իր անձով: Եւրոպական կրէդիտորների աչքի առաջ աչքակապութիւններ տնելու համար նա հիմնել է այսպէս կոչուած՝ «պարտքի Մնդուկը»: Այդ հիմնարկութիւնը դրամական փոխադրութիւնների ձևի տակ, առանց փոխադրութիւնների անուն տալու, կորզում է ահագին գումարներ—մանաւանդ Ֆրանսիայից: Իւրացրել է պետութեան պատկանող հողերը ու դրել մի քրիստոնեայ մինիստր այդ գործի գլուխը և այս մանեօվրները հասցրել են արքայապատկան եկամուտները 3 մի-

լիօնից 30 միլիօնի: Կցենք դորան տարեկան 20 միլիօն մտկային եկամուտ, 10 միլիօն կալուածական եկամուտներ, 10—12 միլիօն ամենազեղեցիկ դաւառներից չորթած եկամուտներ և մենք կըգանք մի ֆանտաստիկական գումարի որպէս սուլթանական հասոյթ—մի հասոյթ, որ գերազանցում է ամենամեծ թագակիրների հասոյթներից: Ոսկի է հարկաւոր այդ մարդուն և միմիայն ճսկի: Ոսկիով է նա տիրապետում: Հակառակ իր ահագին եկամուտի աղբիւրներից՝ լինում են ըրպէնիւր, երբ այդ մարդը յուսահատուում է գործողութեան այդ եղանակից: Այն ժամանակ ստեղծում է նա նորանոր շքանշաններ, զանազանակերպ աստիճաններ: Գործ է ածում և այդ միջոցները, բայց, աւանդ, իր աստիճանի չարաչար: Մի հարուածով նուաշտացնում, տապալում է ամենաքաջ մարդկանց, որոնք իրաւունք ունին ստանալ այդ շքանշանները, իսկ յանկարծ բարձրացնում է այնպիսիներին, որ ղուրկ են ամեն արժանաւորութիւններից:

Այս թագակիր եղերնադործի համար պակաս չեն աջակիցներ ու գործակիցներ—հչ թէ միայն իրան շրջապատողներից, այլ և Եւրոպայի դիպլոմատներից: Ի՞նչեր չենք տեսնում Եւրոպայի քաղաքական պատմութեան մէջ, Կանցլէրներին, մինիստրների բնած դիրքը, նորանց յանցաւոր անտարբերութիւնը դէպի սուլթան Համիդը: Իր գահակալութեան առաջին օրերում նա պատերազմ հրատարակեց Ռուսիայի դէմ Անգլիայի դըրդումով: Եթէ մի կողմից մեծն Բրիտանիայի յետին միտքը Ռուսական ուժերի ջլատումն էր, միւս կողմից սուլթան Համիդը այդ անմիտ պատերազմով ցանկանում էր միայն ազատել իրան այն ղինուորական ու վարչական անձինքներից, որոնց վրայ վստահութիւն չունէր: Թէկուզ այդ պատերազմը դրեց նրան որոշ նեղ կացութեան մէջ, սակայն նրան յաջողուեց այդ խառնաշփոթութունից օգտուելով հեռացնել կասկածելի կամ աւելի ուղիղն ասած ազատամիտ մարդկանց: Հետեալաւ Սնգլիան անգլիտակցաբար սուլթանին գործակից եղաւ՝ Թիւրքիան կազմալուծելու գործին մէջ: Այդ Անգլիան, իսկ Ֆրանսիան—Աւանդ, դա էլ իր մի քանի անյազ ֆինանսիստների շնորհիւ սուլթանի գանձապետի դերը խաղաց:

Թողնենք Անգլիայի ու Ֆրանսիայի կատարած դերը ու գանք Գերմանիային—այն Գերմանիային, որ համարում է վերին աստիճանի բարոյական, բանաստեղծական, փիլիսոփայական... Ի՞նչ նպատակների ետեւից է ընկել Գերմանիան, նա ունի միայն մի դիտաւորութիւն՝ այն է, հարստացնել իր համազգիներին Թիւրքիայի հաշուին, ձեռք բերել իր գործա-

կալների համար առատ թողակներու իսկ ի՞նչ մտածենք մկ կայսրի մասին, որը Բոսֆորը այցելելուց և 125 թանգագին առարկաներով լի արկղներ սեփականելուց յետոյ՝ վերադարձաւ իր երկիրը այն կոտորածի հետեւաւ օրը, երբ 10,000 դիւաններ սփռուած էին Կ. Պոլսի փողոցների մէջ: Գուցէ եկել էր միւթարեւ այն մարդուն որ թափել էր տուել այնքան անմեղ աւրիւն:

Ռուսիայի բռնած դիրքը Արդուլ Համիդի նկատմամբ ոչ պակաս դատապարտելի է քան Գերմանիային: Ոչ մէկի համար դադարեալ չէ և անգլիական «Կապոյտ Գիրքը» վկայ է այդ բանին՝ թէ իշխան Լորանովի թելադրութեամբն էր, որ 200,000 անգլի հայեր կոտորուեցան երկու տարուայ ընթացքում: «Թող նորանց ջարդեն» վճիռ էր արձակել անուատոհմ քաղաքագէտը. և սուլթանը չնշարացաւ այդ դիւանական գործը ի կատար ածելու: Յիշենք նաև այն, որ Համիդը լարջօրէն ուղարկեց Պ. Բուրգը 1,200,000 ֆրանքի արժողութեամբ մարգարիտներ, յակիրթներ...

Թէկուզ աւելի քիչ չափերով բայց և Աւստրիան ու Իտալիան յետ չեն ֆնացել իրանց շողորթութիւններով ու զիջող քաղաքականութիւնով դէպի սուլթանը: Այս երկու տէրութիւնների փառասիրութիւնն ևս պահանջումէր, որ այդ միահեծան պետը առաջ տանէր իր քստմեկի գործը. մինչև իսկ քաջաւորումէին նորան և դիմադրում ամեն մի օտար միջամտութեան: Նորանք մտածել են ու մտածումն են դեռ՝ թէ թիւրքիան ինչքան աւելի կաղմալուծուի, այնքան աւելի հեշտ կլինի իրանց համար բաժան-բաժան անել նորա ֆնացորդները: Արդուլ-Համիդը լաւ դիտէ որ ոչ մէկը այդ պետութիւններից չի մոռանալ իր վայրագ եսականութիւնը: Նա օգտուումէ այդ հանգամանքներից ու տրամադրութիւններից: Նա գիտակցումէ որ նորա այդ տեսակ պետական սխտեմը պիտի տանէ երկիրը կործանման, սակայն իր պետութեան ապագայի հալըը նորա մօտ կարևորութիւն չունի: Նորա դէվիդը եղել է՝ «ինձնից յետոյ ջրհեղեղ լինի, իմ ի՞նչ փոյթը»:

Սուլթանը այդ բոլոր իշխաններին, մարքիզներին ու միւնիստրներին անց է կացրել մաղից և դիտէ, որ նորանց կարելի է գնել դեղին ոսկու կլորիկ կտորներով, իսկ ոսկին բաւարարութիւն չի տալիս՝ կը հանէ իր պայուսակից կապալագրեր — մէկին՝ երկաթուղային մի գծի արտօնութիւն, միւսին՝ թնդանօթների ու ռազմանաւերի պատուէրներ և այլն: Կար միայն մի թագակիր անձնաւորութիւն, որ կազմումէր բացառութիւն, և այդ անձնաւորութիւնը մի կին էր՝ Վիկտորիա թագուհին: Դա

մի փաստ է, որ արժանի է պատմութեան մէջ արձանագրուելու:

Ինչ ընդունակութիւն այդ փոքրիկ, նիհար, հիւանդոտ, հողագոյն դէմքով ու փախուսիկ հայեացքով մարդու մէջ: Առաջին անգամին թուած է նա հրապուրիչ, փաղաքուշ ու թովիչ:

Բոլոր իր ունկէրութիւնների ժամանկ նա զանգատուած է թէ ինքն անգոր է իր ուզածին չափ բարիք անել: Նա ամբաստանում է իր շրջապատը: «Ինձ շրջապատողները անընդունակ, շահամոլ ու փառատենչ են», ասում է նա: Ցաւ է յայանում, որ իր մինիստրները նեխուած ու իր պալատականները քուռ ու ստորաքարշ մարդիկներ են: Սակայն նա ինքն է, որ ընտրել է թէ մէկին թէ միւսին: Նա աշխատում է հաւատացնել, թէ միշտ ներդամութիւն է քարոզում. բայց աններդամիտների վատթարագոյնը հէնց ինքն է: Նա առ երես ցոյց է տալիս բարեպաշտութիւն. բայց ոչ Աստուծուն է հաւատում և ոչ սատանային: Նա հանդիսաւոր երդումներով խոստումներ է տալիս. բայց նորա յետին միտքն է դորանցից ոչ մէկը չկատարել: Նա միայն մի նպատակ ունի—խաբել իր խօսակցին:

Քինոտ ու դաժան է նա և միևնոյն ժամանակ վախկոտ: Մշտապէս հալածւում է երեակայական վտանգներից ու ցնորքներից: Կայծակը ազդում է նորան խելագարութեան համոզմանով: Աքլորի կանչը սարսեցնում է նորան: Երբ նա տեսնում է մի կատու այգու միջով անցնելիս, աճապարանօք ներս է նետւում իր սենեակը ու փակւում այնտեղ մի քանի օրեր: Նա այդ հասարակ երեւոյթը համարում է որպէս մի չարագուշակ բան: Եթէ այդ կատուն սև է, նա չի քնում: Այսպէս՝ մի կողմից գիշակեր արծուի սրատեսութիւն, միւս կողմից թուլասրտութիւն—հակասութիւնների մի կատարեալ խառնուրդ: Նա թոյլ չի տալիս գաղային լուսաւորութիւնը մայրաքաղաքում, որովհետև նորան հաւատացրել են՝ թէ կարելի է դինամիտ սահեցնել զաղի խողովակների մէջ ու պայթում առաջ բերել: Նա Բէրայի փողոցներից այլ ևս չի անցնում, որովհետև ջրի հոսանքը կասկածների առիթ է տալիս նորան և հաստատում է, թէ մի գուցէ այդ հոսանքների մէջ պայթուցիկ նիւթեր լինեն դրուած: Նորա մօտ ծառայում են երկու վատահամբաւ օտարականներ՝ Ջէքի փաշան—մի կրօնափոխ գերմանացի և Ջէմիլ փաշան՝ նոյնպէս մի հաւատուրաց բելգիացի, որոնց տուել է գեներալի պաշտօններ: Նորան համոզացրել են՝ թէ այդ երկու արկածախնդիրները կարող են յետ կանչել մեռելներին ու խօսիլ տալ: Եթէ մեր այս պատմածները ստույգ չեն, դորա համար պատասխանատու պէտք է համարել սուլթանի ամենանշանաւոր պալատականներից մէկին: Մեր այս երկու

քարեպտուղ խեղկատկները յետ են կանչել Սալիմ II-ին, մեծն Սուլէյմանին, Մուրադ IV-ին, Ռիշէլիօյին, Նապօլեօնին, Թաբէյլանին, Թիէրին, Աալի փաշային ու շատ ուրիշներին: Եւ այդ արտառոց տեսարանը կրկնուել է շատ անգամ ուս-թրքական պատերազմի ու հայկական կոտորածների ժամանակ:

Եւրոպայի բոլոր կարինէտները շատ լաւ գիտեն՝ թէ սուլթան Համիդը որ աստիճանի թշուառութեան մէջ է գցել իր ժողովուրդը: Սակայն նւթականի ազդեցութիւնը այնչափ մեծ է, որ ամեն մարդ փակում է իր աչքերը, խլացնում է իր ականջները, որպէսզի ոչինչ չը տեսնէ ու ոչինչ չը լսէ: Նորանք գիտեն, որ մի փոստ դիակ կայ Եւրոպայի սահմաններում, որի գարշահոտութիւնը թունաւորում է ամենամաքուր օրը ու մըթնեցնում է ամինապայծառ երկինքը. բայց աւանդ, նորանք նշանաբանն է՝ «չը միջամտել»: Կոյր, խռովասէր քաղաքագէտների յանցաւոր անտարբերութիւն:

Արթուն խղճ ունեցողը մի հայեացքով միայն կարող է տեսնել՝ թէ ինչպէս այդ վատանոււմ մարդը նետել է իր խեղճ ժողովուրդը թշուառութեան գիրկը: Ոչ մի սուլթան չի կորցրել այնչափ հողեր, ինչքան այդ դաժանաբարոյ բռնապետը: Նորանից խել են Հերցէգօվինան ու Բօսնիան: Գրեթէ ամբողջ Թեսալիան, Բուլղարիան, Վալաքիան, Մօլտավը, Կիպրոսը, Կրետական կղզին, Եգիպտոսը, Ռուսաստանին կից ասիական սահմանագիծը: Դա դեռ բաւական չէ: Անդամահատութեան պրոցէսը դեռ շարունակուում է: Նա արդէն սկսել է կորցնել և Մակեդօնիան ու Արաբիան:

Կրկնումենք՝ նա խրել է իր ժողովուրդը աննկարագրելի թշուառութեան ծովի մէջ: Անբարոյականեցրել է իր երկիրը և հասցրել մինչև այնտեղ, որ վաղ թէ անագան աւար պիտի դառնայ առաջին սիրտ անող յարձակողին: Եւ դա միայն մի քանի տարիների հարց է:

Բայց թնչ պէտք է լինեն այդ մօտալուտ կատաստրօֆի հետևանքները: Հաւանական է, որ դորանք շուտով երևան կը գան, Եւրոպան այն ժամանակ աչքերը կը բանայ ու կը տեսնէ՝ բայց արդէք ուչ չի լինի:

Արք. Մ.-Զիան.